ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ЗАМІРІВ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

PROBLEMS AND PROSPECTS OF RESOCIALIZATION OF CONVICTS (ACCORDING TO THE RESULTS OF SOCIOLOGICAL MEASUREMENTS IN THE PENITENTIARY INSTITUTIONS OF THE NIKOLAEV REGION)

У статті на матеріалах соціологічного опитування в установах виконання покарань розглядаються основні проблеми, які супроводжують ресоціалізацію засуджених. Автор зосереджує увагу на різних аспектах, які впливають на цей процес. Зокрема, виявляється рівень інформованості засуджених щодо діяльності конкретних соціальних установ, які опікуються проблемами їхньої соціальної адаптації та ресоціалізації, а саме центрів соціальної адаптації, органів соціального патронажу та пробації. Автор звертає увагу на рівень обізнаності засуджених щодо послуг, які надаються даними соціальними установами. Крім того, за результатами емпіричного дослідження розглянуто перспективи звернення засуджених до цих установ за наданням послуг, причини відмови від звернення по допомогу до відповідних органів та установ, найбільш затребуваних серед засуджених видів послуг та соціальної допомоги, які надаються зазначеними соціальними установами. Окрему увагу приділено наявності в засуджених позитивних соціальних зв'язків на волі, які належать до чинників ресоціалізації. Більшість засуджених зарахували до корисних соціальних зв'язків на волі сімейні зв'язки: як із батьками, так і з власними сім'ями (дружиною, дітьми). Приблизно кожен двадцятий із числа засуджених вказав на відсутність корисних соціальних зв'язків на волі та водночас на наявність негативних соціальних зв'язків. Крім того, у статті розглядаються причини повторного потрапляння до установ виконання покарань неодноразово засуджених респондентів. У відповідях опитаних із числа неодноразово засуджених переважала причина, пов'язана з відсутністю інформації стосовно того, куди можна звернутися за реальною допомогою, – саме її назвав як головну майже кожен третій опитаний респондент із числа неодноразово засуджених. Під час проведення опитування респондентам було задане запитання, хто, на їхню думку, винен у тому, що вони опинилися за ґратами. Відповідаючи на нього, більшість засуджених визнала провину за собою. Результати опитування підтверджують наявність найбільш важливих проблем, які постають перед засудженими, а саме: проблеми із працевлаштуванням та житлом.

Ключові слова: ресоціалізація, соціальна адаптація, соціальний патронаж, орган про-

бації, установи виконання покарань, засуджені, виправлення.

The article on the materials of the sociological survey in the penitentiary institutions addresses the main problems that accompany the resocialization of the convicts. The author focuses on various aspects that affect on this process. In particular, the level of awareness of convicts about the activities of specific social institutions, which take care of problems of their social adaptation and re-socialization, namely centers of social adaptation, bodies of social patronage and probation, is revealed. The author draws attention to the level of awareness of prisoners about the services provided by these social institutions. In addition, the empirical study examines the prospects of referring prisoners to these institutions for the provision of services, the reasons for refusing to seek help from the appropriate authorities and institutions, the most requested among the convicted types of services and social assistance provided by these social institutions. Particular attention is paid to the existence of positive social bonds at stake in the convicts, which are relevant to the factors of socialization. Most of the convicts attributed to the family a useful social connections, both with parents and with their own families (wife, children). About every twentieth of convicts pointed to a lack of useful social connections and at the same time to the existence of negative social ties. In addition, the article discusses the reasons for repeated incarceration of repeatedly sentenced respondents. Respondents from the number repeatedly convicts answered that with a majority of reasons for lack of information where they could seek real help – namely, almost every third respondent among the repeatedly convicts named it as the chief reason. During the survey, respondents were asked whom they thought was responsible for being behind bars. In response, most of the prisoners pleaded guilty. The results of the survey confirm the presence of the most important problems facing prisoners, namely, problems with employment and housing. In particular, one in ten convicts indicated that he had nowhere to live after his release.

Key words: resocialization, social adaptation, social patronage, probation authority, penitentiary institutions, convicts, correction.

УДК 316.624
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.10.19>

Чаплик М.М.

к.іст.н.,
доцент кафедри соціології управління
Донецький державний університет
управління

Постановка проблеми. Успішна ресоціалізація засуджених відіграє важливу роль у зменшенні рівня рецидивної злочинності та попередженні злочинності загалом, а від-

так, і в збільшенні рівня соціальної безпеки у суспільстві. Сам процес ресоціалізації осіб, які порушили закон, містить у собі низку аспектів. Серед них важливе місце займають

такі чинники, як відновлення у соціальному статусі або зміна соціального статусу, що, своєю чергою, передбачає відновлення (або зміну) в економічному, професійному та інших статусах. Важливе місце у процесі ресоціалізації займають зовнішні фактори, зокрема позитивні соціальні зв'язки та їх відновлення. Із поняттям ресоціалізації засуджених тісно пов'язані такі поняття, як соціальна реабілітація та соціальна адаптація.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відповідно до чинного законодавства, ресоціалізація засуджених розпочинається в установах виконання покарань. Водночас не всі науковці зараховують установи виконання покарань до інститутів ресоціалізації, думка щодо їхньої ресоціалізаційної функції вже тривалий час є дискусійною. У цьому контексті заслуговує на увагу праця французького філософа, історика та соціолога М. Фуко, присвячена причинам появи в'язниці як закладу покарання. На його думку, в'язниця, крім позбавлення волі, яке «має однакове значення для всіх», ще й виконує роль «машини для перевтілення індивідів», відтворюючи при цьому «всі ті механізми, що вже присутні у тілі суспільства» (наприклад, в казармах, школах, майстернях тощо) [1, с. 339–340]. На думку американського соціолога Е. Гофмана, установи виконання покарань належать до тотальних інститутів, які «в нашому суспільстві є примусовими будинками для зміни людей; кожен із них є природним експериментом над тим, що може бути зроблено з індивідуальністю» [2, с. 12].

Проблема покарання та ресоціалізації звучить у досить незвичному ключі в працях представників аболіціонізму в кримінології, зокрема у роботах норвезького кримінолога Н. Крісті, який вважав, що покарання призначене для свідомого заподіяння болю [3, с. 24].

Проблема ресоціалізації засуджених має міждисциплінарний характер, і тому до неї звертаються представники різних наук: юридичних, соціологічних, психологічних, педагогічних, філософських, управлінських тощо [4–7], а самою цією проблематикою охоплено широке коло науковців та практиків.

У контексті ресоціалізації засуджених заслуговують на увагу праці представників юридичних наук, зокрема таких науковців, як В. Бадира, О. Бандурка, Є. Бараш, В. Батиргарєєва, А. Гусак, Н. Карпінська, В. Наливайко, О. Неживець, А. Степанюк, Б. Телефанко, А. Яровий та інших.

Висвітлення цієї проблеми з точки зору психології здійснено в роботах Н. Греси, О. Давидової, О. Царькової та інших. Погляд на ресоціалізацію засуджених із точки зору педагогічних наук знайшов висвітлення у працях С. Горенка, О. Караман, В. Синьова та інших. З точки зору

державного управління цю проблему розглядали О. Мельниченко, Д. Ягунов та інші.

У фокусі соціології заслуговує на увагу науковий внесок таких дослідників, як Т. Мосейчук, В. Проскура та інших. Питання соціальної роботи в установах виконання покарань розглядалися у працях В. Васильченко, С. Лучко та інших.

Серед вітчизняних наукових розвідок із цієї проблематики варто виділити публікації соціолога В. Проскури. На основі власних емпіричних досліджень автор звертає увагу на низку аспектів, пов'язаних із соціальною адаптацією осіб, які звільняються з виправних установ, а саме: на їхнє сприйняття соціальним середовищем та індекс соціальної дистанції щодо них у суспільстві [8]; на методи соціальної роботи, функції соціальних працівників та організацій, які займаються наданням соціальних послуг таким особам; на найважливіші проблеми, які постають перед ними після звільнення [9]; на передумови для соціальної адаптації та потенційні стратегії адаптації до життя після звільнення [10].

У контексті розгляду питання ресоціалізації засуджених заслуговують на увагу ідеї вітчизняної дослідниці А. Лобанової стосовно явища соціальної мімікрії як специфічного способу адаптивної поведінки [11]. Розгляд соціальної адаптації засуджених крізь призму мімікрії дає змогу ширше зрозуміти специфіку адаптивної поведінки осіб в установах виконання покарань та після звільнення.

Також доцільно згадати роботи з пенітенціарної проблематики вітчизняного науковця Д. Ягунова. Зокрема, дослідник звертає увагу на проблемність реабілітації злочинців в установах виконання покарань як такої [12].

Варто зазначити, що в соціологічній літературі під поняттям «ресоціалізація» мається на увазі «вторинна соціалізація, яка відбувається протягом усього життя індивіда у зв'язку зі змінами його установок, цілей, норм і цінностей життя» [13]. У Кримінально-виконавчому кодексі України дещо інше формулювання: «Ресоціалізація – свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві» [14, с. 4].

Постановка завдання. Метою статті є виявлення рівня інформованості засуджених щодо органів та установ, які сприяють соціальній адаптації та ресоціалізації, а також з'ясування їхніх потреб та чинників, які здатні вплинути на їхню майбутню ресоціалізацію, спираючись на результати соціологічного опитування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед соціальних установ, до компетенції яких належать функції сприяння

зменшенню рівня рецидивної злочинності в суспільстві та ресоціалізації засуджених, зараховують центри соціальної адаптації звільнених осіб [15]. До компетенції центрів соціальної адаптації належить надання таких послуг: корекція психологічного стану та поведінки, зміцнення та відновлення корисних соціальних зв'язків, протидія негативному впливу, надання інформації з питань соціального захисту та сприяння в отриманні соціальних послуг, представництво інтересів, залучення до праці та сприяння працевлаштуванню, підвищення освітнього та професійного рівнів, надання допомоги в оформленні документів, організація взаємодії з іншими суб'єктами соціального супроводу, надання притулку тощо [16].

Згідно з чинним законодавством, соціальна адаптація передбачає повернення звільненої особи до законотворчого способу життя шляхом засвоєння ним відповідного соціального досвіду [15]. Соціальна адаптація супроводжується таким різновидом соціальної роботи, як соціальний патронаж. Своєю чергою, соціальний патронаж на законодавчому рівні передбачений щодо осіб, які повернулися з місць позбавлення волі, та містить комплекс правових, економічних, психологічних, соціальних тощо заходів, які виражаються в наданні певних послуг: із надання тимчасового притулку, соціальних, медичних, юридичних, освітніх, реабілітаційних та інших [15].

З метою виявлення рівня обізнаності засуджених щодо органів та установ, які сприяють ресоціалізації, та індивідуальних факторів, які здатні вплинути на її ефективність, було проведено соціологічне опитування у виправних закладах Миколаївської області. Опитування проводилося в листопаді-грудні 2016 р. в Ольшанській виправній колонії № 53, яка є колонією середнього рівня безпеки для чоловіків, які раніше відбували покарання у вигляді позбавлення волі, Вознесенській виправній колонії № 72 та Арбузинській виправній колонії № 83 – колоніях середнього рівня безпеки для чоловіків, вперше засуджених до позбавлення волі, та у Новобузькому виправному центрі № 103 [17]. Загальна кількість засуджених, які утримувалися в зазначених установах виконання покарань на момент проведення опитування, становила 1373 особи, вибіркова сукупність опитування становила 313 осіб.

Серед опитаних осіб із числа засуджених планували після звільнення скористатися послугами центрів соціальної адаптації 13,4%. Водночас 39,3% опитаних вказали, що поки що не думали про це, 15,3% зазначили, що не знають про існування таких центрів, 22,4% відповіли, що не потребують їхньої допомоги, та 1,6% зазначили, що хотіли б звернутися, але в районі їхнього місця проживання немає таких центрів.

Варто зазначити, що опитування проводилося серед усіх засуджених, які відбували покарання, без виокремлення тих, хто готувався до звільнення найближчим часом за передбаченими законом підставами.

Говорячи про перспективи звернення засуджених після звільнення до органів, які займаються соціальним патронажем, слід зазначити, що серед них найбільш затребувані такі послуги цих органів: послуги з працевлаштування (23,6%) та отримання соціальних пільг (також 23,6%), а також тимчасовий притулок (16,6%). Крім того, респонденти обирали такі види послуг: видача паспорта, реєстрація місця проживання (6,4%), медичні послуги (3,5%), освітні послуги (3,2%), юридичні послуги (2,2%), послуги з професійної реабілітації (1%), психологічна допомога (0,7%). Жодними послугами не скористалися б 6,7% опитаних, та 8,6% не змогли відповісти на це запитання.

Ще один соціальний орган, до компетенції якого належить опікування питаннями ресоціалізації осіб, які звільняються з виправних установ, – орган пробації (у цьому разі нас цікавить такий різновид пробації, як пенітенціарна пробація) [18].

Відповідаючи на запитання, на яку допомогу органу пробації розраховували б засуджені, якби найближчим часом їм довелося звільнитися з виправної установи, 37,4% опитаних відповіли, що розраховували б на допомогу з працевлаштуванням, 12,8% – на допомогу з визначенням місця проживання після звільнення, 9,3% – на допомогу з влаштуванням в адаптаційний центр, 3,8% – на допомогу з госпіталізацією в медичну установу, на допомогу із влаштуванням у спеціальний будинок-інтернат. 16,3% зазначили, що на жодну допомогу не розраховували б, та 6,7% вказали, що не знають, які види допомоги може надати засудженому після звільнення орган пробації.

Важливу роль у процесі ресоціалізації та поверненні до законотворчої поведінки і загальноприйнятого соціального життя відіграють позитивні соціальні зв'язки. Під позитивними соціальними зв'язками ми розуміємо такі зв'язки, які вберігають засудженого від протиправної поведінки та повторного потрапляння в установи виконання покарань. У такому разі можливе посилення на концепцію соціальних зв'язків американського дослідника Т. Хірші, на думку якого злочини вчиняються через послаблення соціальних зв'язків. Стати на заваді цьому можуть тісні зв'язки соціальних груп, у першу чергу, в межах такого соціального інституту, як сім'я [19, с. 111].

Відповідаючи на запитання, які позитивні соціальні зв'язки на волі допоможуть їм уникнути повторного потрапляння до установи

виконання покарань (відповідь на це запитання передбачала вибір всіх можливих варіантів), більшість респондентів вказали, що це їхні батьки – 43,5%, їхня сім'я (дружина, діти) – 40,9%. Крім того, варіант «мої друзі/знайомі, які ведуть законослухняний спосіб життя» обрали 19,2% опитаних. 5,1% респондентів вказали, що в них немає позитивних соціальних зв'язків на волі.

Крім того, варіант відповіді «всі мої зв'язки із волею розірвано» обрали 6,4% респондентів, а 5,1% опитаних висловили пересторогу, що їхнє оточення на волі знову приведе їх до колонії, та 2,6% не змогли відповісти на запитання. Таким чином, більшість опитаних респондентів до позитивних соціальних зв'язків на волі зарахували свою сім'ю (як своїх батьків, так і свою дружину та/або дітей). Крім того, приблизно кожний двадцятий із числа засуджених вказав на відсутність або розірваність позитивних соціальних зв'язків із волею, а також на наявність негативних соціальних зв'язків. Саме ця категорія засуджених потребує пильної уваги з боку суспільства та його соціальних інститутів.

Щодо власного сімейного стану, більшість опитаних із числа засуджених вказали, що є неодруженими (39,3%), 25,2% зазначили, що є одруженими, 14,7% вказали, що є розлученими, 8,9% перебували в незареєстрованому шлюбі та 3,2% вказали, що є вдівцями.

До чинників, які здатні вплинути на процес подальшої ресоціалізації засуджених осіб і його успішність та належать до пенітенціарної ресоціалізації, належить отримання середньої освіти та професії в установах виконання покарань. Такі види послуг із соціальної та виховної роботи передбачені у пенітенціарних установах законодавством, зокрема ст.ст. 125–126 Кримінально-виконавчого кодексу України [14, с. 65–66]. Серед усіх опитаних отримали освіту в установах виконання покарань 18,2%, стільки ж опитаних (18,2%) вказали, що отримали професію у виправних закладах.

Крім того, засудженим, які мали більше ніж одну судимість, було адресоване запитання щодо головної причини їхнього повторного потрапляння до установи виконання покарань.

Серед відповідей респондентів на це запитання найбільшу частку отримали такі варіанти, як «відсутність інформації куди можна звернутися за реальною допомогою», – 27,3%, «свідомий вибір протиправної діяльності як образу життя» – 25,1% та «проблема із працевлаштуванням на волі» – 16%. Крім того, «потрапляння у несприятливе соціальне оточення» – 6,9%, «відсутність засобів існування на перший час» – 5,2% та «житлова проблема» – 2,6%.

Відповідаючи на запитання, хто винен у тому, що вони опинилися за ґратами (відповідь передбачала вибір всіх можливих

варіантів), респонденти вказали: «винний я сам» – 34,2%, своє оточення – 22,4%, збіг обставин – 18,8%, свій спосіб життя – 16,6% та своє виховання – 12,8%.

Таким чином, серед засуджених переважав варіант відповіді, пов'язаний з усвідомленням власної провини за вчинений злочин, що є чинником, який здатен вплинути на подальшу ресоціалізацію та виправлення (згідно із ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України виправлення засудженого – це процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослукняної поведінки [14, с. 4]). Крім того, серед відповідей респондентів переважав варіант «моє оточення», який належить до відомого криміногенного фактору та пояснюється такими теоріями, як теорія наслідування Г. Тарда [20] та теорія диференційованої асоціації (зв'язку) Е. Сатерленда [19, с. 99–100].

Якщо говорити про вік засуджених, то головним чином це молоді люди, які можуть бути корисними для держави та суспільства через свою соціальну, економічну, демографічну та іншу активність. Наймолодший вік респондентів – 19 років, а найстарший – 68 років. Загалом віком 19–20 років – 3,6% опитаних, віком 21–30 – 39,9% (найчисельніша вікова категорія серед засуджених), 31–40 – 27%, 41–50 – 12,6%, віком 51–60 років – 3,6% та віком понад 60 років – 0,9%. Таким чином, найбільшу кількість серед опитаних засуджених становили саме особи молодого та середнього віку, тобто представники найбільш продуктивних у соціальному та економічному сенсі вікових груп населення.

У контексті ресоціалізації засудженим також було задане запитання щодо житлово-побутових умов, які очікують їх на волі. Серед відповідей респондентів переважав варіант «проживання з батьками, в яких є житло» (33,2%), 26,5% опитаних вказали, що у них є власне житло (будинок, квартира та ін.), 13,8% зазначили, що у них є спільне з дружиною (дітьми) житло, 9,3% вказали, що у них є спільне з родичами житло, водночас 9,6% вказали, що їм немає, де жити після звільнення. Таким чином, за результатами опитування виявлено, що майже кожен десятий із числа засуджених має проблеми із житлом. Отже, є ризик їхнього повторного потрапляння в установи виконання покарань.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, результати опитування підтверджують наявні тенденції, що головними потребами засуджених залишаються працевлаштування та житло. Саме послуга з працевлаштування є найбільш затребуваною серед засуджених із переліку послуг органів соціального патронажу (23,6%). Крім того, біль-

шість засуджених вказали, що, насамперед, розраховували б на допомогу органу пробації з працевлаштування (33,4%). Також проблема із працевлаштуванням увійшла до трійки причин повторного потрапляння до установи виконання покарань (16%). Іншою проблемою залишається житлова проблема. Так, потребу у тимчасовому притулку визначили актуальною 16,6% опитаних серед переліку послуг органів, які займаються соціальним патронажем. 12,8% опитаних вказали, що розраховували б у разі звільнення найближчим часом на визначення місця проживання від органу пробації, а 9,3% – на допомогу із влаштуванням в адаптаційний центр. Крім того, відповідаючи на запитання щодо житлово-побутових умов, які очікують їх на волі, 9,6% опитаних вказали, що їм немає, де жити після звільнення. Таким чином, близько 10–15% опитаних тією чи іншою мірою мають проблему із житлом. Крім того, серед засуджених є ті, хто не знає про соціальні установи та служби, які надають послуги, пов'язані із ресоціалізацією. Зокрема, 15,5% опитаних вказали, що не знають про існування центрів соціальної адаптації. При цьому відсутність інформації про те, куди можна звернутися за реальною допомогою, для 27,3% неодноразово засуджених респондентів стала причиною повторного потрапляння за ґрати.

Щодо позитивних соціальних зв'язків на волі, то більшість респондентів зазначили сімейні зв'язки, зокрема, батьків (43,5%), а також власну сім'ю (дружину, дітей) – 40,9%. Серед опитаних засуджених 5,1% вказали на відсутність позитивних соціальних зв'язків на волі та наявність негативних соціальних зв'язків, а 6,4% зазначили, що позитивні соціальні зв'язки на волі розірвані. Більшість засуджених визнали свою провину в тому, що вони опинилися у виправній установі (34,2%), що, на нашу думку, можна вважати відправною точкою на шляху їхньої ресоціалізації та підставою для стриманого оптимізму щодо її подальшої успішності.

Загалом не лише емпіричні, а й теоретичні дослідження пенітенціарної сфери є недостатньо поширеними в рамках вітчизняної соціологічної науки, хоча вони й мають певну практичну затребуваність, а отже, і перспективність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва : Издательство «Ad Marginem», 1999. 480 с.
2. Goffman E. Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates. New York : Anchor Books, 1961, 386 p.
3. Кристи Н. Причиняя боль. Роль наказания в уголовной политике / под общ. ред. Я.И. Гилинского. Санкт-Петербург : Алетейя, 2011. 164 с.
4. Бадира В.А., Денисова Т.А. Правові основи виправлення та ресоціалізації жінок, засуджених до

позбавлення волі : монографія. Ін-т права ім. В. Сташиса; Клас. приват. ун-ту. Запоріжжя, 2009. 168 с.

5. Бараш Є.Ю. Кримінологічний аналіз процесів ресоціалізації засуджених до тривалих строків позбавлення волі в Україні. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2017. №1. С. 114–119.

6. Караман О.Л. Технологія соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарному закладі. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2013. № 4. С. 20–26.

7. Васильченко О.А. Соціальна робота в пенітенціарній системі: сучасний стан і перспективи розвитку. *Грані*. 2013. № 12 (104). С. 31–37.

8. Проскура В.В. Соціальне середовище як чинник адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі. *Грані*. 2015. № 6 (22). С. 121–126.

9. Проскура В. Соціальна адаптація осіб, які повернулися з місць позбавлення волі (за матеріалами соціального дослідження). *МАГІСТЕРІУМ. СОЦІАЛЬНА РОБОТА І ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я*. 2004. Випуск 15. С. 65–71.

10. Проскура В.В. Соціальна мімікрія звільнених з місць позбавлення волі як адаптивний спосіб поведінки. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2011. Випуск 5. С. 242–248.

11. Лобанова А.С. Феномен соціальної мімікрії. Київ : Інститут соціології НАН України, 2004. 300 с.

12. Ягунов Д. Реабілітація злочинців як мета покарання: атавізм або вимушена необхідність (філософсько-правовий аналіз)? *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 60. С. 145–153.

13. Ресоциализация. Большой толковый социологический словарь. URL: <https://cutt.ly/levQ1bX> (дата звернення: 01.10.2019).

14. Кримінально-виконавчий кодекс України. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: чинне законодавство із змінами та допов. на 11 вересня 2019 року: Офіц. тексти. Київ : Алерта, 2019. 220 с.

15. Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17> (дата звернення: 01.10.2019).

16. Типове положення про центр соціальної адаптації звільнених осіб. Міністерство праці та соціальної політики України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0476-06> (дата звернення: 01.10.2019).

17. Перелік найменувань органів, установ виконання покарань, слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України. Наказ Міністерства юстиції України від 10 травня 2017 р. № 1519/5 / Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/n/22507> (дата звернення: 30 вересня 2019).

18. Закон України «Про пробацію». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19> (дата звернення: 01.10.2019).

19. Гилинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». Монография. Санкт-Петербург : Издательский дом «Алеф-Пресс», 2013. 650 с.

20. Тард Г. Законы подражания. Москва : Академический проект, 2011. 304 с.